

Tomasz FIGLUS, Katarzyna STANIEK

WIELOKULTUROWOŚĆ WSI W WYMIARZE LOKALNYM NA PRZYKŁADZIE GMINY DOBRÓŃ

Dr Tomasz Figlus – *Uniwersytet Łódzki*

Adres korespondencyjny:

Wydział Nauk Geograficznych

Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych

ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź

e-mail: tomasz.figlus@gmail.com

Mgr Katarzyna Staniek (doktorantka) – *Uniwersytet Łódzki*

Adres korespondencyjny:

Wydział Nauk Geograficznych

Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych

ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź

e-mail: katarzyna.sta@gmail.com

7

ZARYS TREŚCI: Artykuł przedstawia wyniki badań dotyczących zagadnienia wielokulturowości wsi w aspekcie kształtowania historycznych układów przestrzennych oraz wybranych obiektów materialnego dziedzictwa na przykładzie gminy Dobroń. W opracowaniu skoncentrowano uwagę na dokonaniu analizy genetyczno-osadniczej i rekonstrukcji morfologicznej wybranych wsi, związanych głównie z kolonizacją ołęderską i fryderycjańską w XVIII i XIX wieku. W artykule omówiono także dzieje i współczesny stan zachowania obiektów, powiązanych z konkretnymi grupami narodowymi oraz religijnymi, które pozostawiły wyraźny ślad w krajobrazie kulturowym na badanym obszarze.

SŁOWA KLUCZOWE: wielokulturowość, geografia historyczna osadnictwa, ruralistyka, dziedzictwo kulturowe, morfogeneza wsi.

MULTICULTURAL HERITAGE OF VILLAGES IN THE LOCAL DIMENSION ON THE EXAMPLE OF DOBRÓŃ COMMUNITY

ABSTRACT: This paper presents the results of research on the issue of multiculturalism in the aspect of historical spatial layouts and selected objects of material heritage on the example of Dobroń community. The authors focused their attention on the genetic

and settlement analysis and morphological reconstruction of selected villages, mainly related to so called „Olęder” and Frederician colonization from the 18th and 19th centuries. The article also presents the history and contemporary state of preservation of some objects associated with particular national and religious groups that left a clear traces in the cultural landscape of the examined area.

KEYWORDS: multiculturalism, historical geography of settlement, ruralism, cultural heritage, rural morphogenesis.

7.1. Wprowadzenie

Obszar Polski Środkowej ze względu na swe położenie i specyficzny charakter rozwoju zaskakuje swą różnorodnością, ujawniającą się w bogactwie form krajobrazu kulturowego. Tworzące je miejskie i wiejskie struktury osadnicze stwarzają pole do pogłębionych studiów geograficzno-historycznych. Eksponowanie dziejów poszczególnych jednostek osadniczych, przede wszystkim pod kątem ich genezy oraz morfologii układów przestrzennych w publikacjach monograficznych czy też literaturze specjalistycznej, stanowi asumpt do wzrostu poczucia tożsamości wśród lokalnej społeczności. Doprowadziło to również do wzmożonego zainteresowania problematyką geografii historycznej, ze szczególnym uwzględnieniem kwestii krajobrazowych reperkusji zjawiska wielokulturowości. Niebagatelną barierą pozostaje fakt, że większość opracowań naukowych ukierunkowana była do tej pory na przedstawienie procesów zachodzących w przestrzeni miejskiej, ze szczególnym uwzględnieniem Łodzi (np. Koter i in. 2005; Kulesza 2010). Skoncentrowanie uwagi na sferze ruralistycznej oznacza konieczność stawienia czoła wielu problemom związanym z dostępnością zasobów źródłowych oraz właściwym doбором metod badawczych.

Gmina wiejska Dobroń, stanowiąca obszar badań, położona jest w województwie łódzkim, w powiecie pabianickim. Nie może umknąć uwadze jej bezpośrednie sąsiedztwo z ośrodkami miejskimi, takimi jak Pabianice czy Łask, których bliska lokalizacja w znaczącym stopniu warunkowała przemiany krajobrazu kulturowego badanej gminy. Częste zmiany przynależności własnościowej i polityczno-administracyjnej przyczyniały się na przestrzeni wieków do wielu zawirowań i generowały wtórne problemy w zakresie zagospodarowania przestrzennego. Czynnikiem wzmacniającym ten efekt było położenie badanego obszaru na pograniczu różnych jednostek kościelnych. Nie bez znaczenia pozostaje także działalność krakowskiej kapituły katedralnej, której aktywność w okresie średniowiecza i epoce nowożytnej na polu osadniczym determinowała wzrost demograficzny oraz przekształcenia struktur społeczno-gospodarczych (zob. Baruch 1930; Fijałek 1952; Zajączkowski 1961; Zajączkowski 1995).

W nawiązaniu do tematyki zmian zagospodarowania przestrzeni wiejskiej dodać należy, że pozostają one w silnym związku przyczynowo-skutkowym

z problemem wielokulturowości. Gmina Dobroń charakteryzuje się usytuowaniem w swych granicach wielu elementów materialnych śladów kolonizacji mniejszości niemieckiej i francuskiej, sięgającej XVIII wieku, w postaci zarówno pojedynczych obiektów zabytkowych, jak i układów przestrzennych, będących odzwierciedleniem skomplikowanej historii osadnictwa. Wyróżnić należy w tym zakresie, oprócz cennych kompozycyjnie struktur morfologicznych, indywidualne budynki o cennych walorach architektonicznych, takie jak dwory wraz z założeniami parkowymi czy też nekropolie. Heterogeniczna struktura narodowościowa skutkowała ponadto wieloma reperkusjami na tle religijnym. Efektem tego była koncentracja w wybranych ośrodkach wiejskich wyznawców protestantyzmu, co w konsekwencji powodowało rozwój specyficznych wzorców formowania wsi oraz kultury agrarnej.

Krajobraz kulturowy gminy Dobroń uznać trzeba na tle Polski Środkowej za niezwykle zróżnicowany. Dotychczasowa geohistoriografia tego obszaru dotyka głównie kwestii genetycznych, wzorców prawn-administracyjnych lub obejmuje kontekst etniczno-osadniczy. Do dnia dzisiejszego najważniejszą publikacją na ten temat pozostaje monografia autorstwa R. Adamka i T. Nowaka (2000), omawiająca problematykę osadniczą badanego obszaru z perspektywy typowo historycznej. Niejako uzupełnieniem luki w zakresie informacji morfologicznych jest bez wątpienia rozprawa doktorska T. Figlusa (2013) na temat morfogenezy wsi w Polsce Środkowej, stanowiąca przyczynek do pogłębionej analizy procesu kształtowania układów ruralistycznych na badanym obszarze w kontekście zjawiska wielokulturowości.

Podstawowym celem artykułu jest omówienie roli zjawiska wielokulturowości wsi w ujęciu lokalnym, biorąc pod uwagę aspekt powstania i przemian rozplanowania jednostek osadniczych oraz rozwoju materialnego dziedzictwa, którego geneza wiąże się ściśle z kolonizacją określonych grup narodowościowych oraz religijnych. W opracowaniu skoncentrowano uwagę na dokonaniu analizy genetyczno-osadniczej i rekonstrukcji morfologicznej wsi na obszarze gminy Dobroń, których geneza wykazuje ściśle wielokulturowy charakter oraz określeniu współczesnego stanu zachowania struktur przestrzennych i pojedynczych obiektów, których istnienie wynika bezpośrednio z etnicznego i wyznaniowego zróżnicowania społeczności lokalnej w przeszłości. Zakres czasowy rozważań obejmuje zatem etap kształtowania i rozwoju wsi od schyłku XVIII wieku aż po czasy współczesne przez pryzmat analizy reliktyw materialnych świadczących o wielokulturowej genezie osadnictwa.

W ramach realizacji celu, dokonano kwerendy źródeł historycznych, w tym kontraktów osadniczych i opisów wizytacyjnych zachowanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, zebrano źródła drukowane o charakterze statystyczno-demograficznym, wykorzystano również historyczne mapy topograficzne oraz archiwalne plany rękopiśmienne wsi, które poddano selekcji

i gruntownej analizie porównawczej (por. Figlus 2012; Czerny 2015). W celu analizy pochodzenia zidentyfikowanych struktur osadniczych posłużono się metodą genetyczno-historyczną oraz retrogresywną, z uwzględnieniem tzw. zapisu wstecznego (Dobrowolska 1953; Persowski 1964; Szulc 1995). W zakresie zbadania rozwoju układów ruralistycznych bazowano na specjalistycznych metodach morfologicznych, w tym metrologicznych (Golachowski i in. 1974; Szmytkie 2014). Dla określenia genezy i oceny stanu zachowania obiektów dziedzictwa kulturowego zastosowano głównie inwentaryzację oraz kartowanie terenowe (por. Myga-Piątek 2005). W celu uchwycenia stanu faktycznego ich efekty poddano konfrontacji z istniejącą dokumentacją konserwatorską służb ochrony zabytków.

7.2. Rozwój struktur osadniczych o wielokulturowej genezie i ich pozostałości morfologiczne

Wartym podkreślenia jest fakt stosunkowo wczesnego kształtowania inicjalnej postaci sieci osadniczej gminy Dobroń oraz jej wieloetapowego rozwoju (zob. Staniek 2015). Pierwsze ślady zasiedlania tego terenu znane są już z czasów prehistorycznych. Potwierdzają to liczne odkrycia na stanowiskach archeologicznych, zidentyfikowanych w ramach programu Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP). W większości pozostają nimi ślady osadnictwa (54 stanowiska, ok. 74% wszystkich odkryć według AZP) lub szczątki obiektów sepulkralnych (6 stanowisk, ok. 8% wszystkich odkryć wg AZP), koncentrujące się w centralnej części badanego obszaru i zlokalizowane w bliskim sąsiedztwie cieków wodnych. Reprezentują one głównie kulturę: łużycką, przypisaną historycznie do epoki brązu oraz słowiańską, odnoszącą się już do epoki średniowiecza (Arkusze AZP nr 70/49, 69/49, 69/50, 70/50).

W kolejnym etapie rozwoju, obejmującym późne średniowiecze i wczesną epokę nowożytną, osadnictwo znacząco rozszerzyło swój zasięg w porównaniu z fazą prehistoryczną. Powstałe w tym okresie wsie utworzyły zasadniczy trzon sieci osadniczej, funkcjonującej z niewielkimi zmianami aż do czasów obecnych. Biorąc pod uwagę aspekt genetyczny, od XIV wieku najważniejszymi ośrodkami pozostawały wsie Dobroń i Poleszyn. Kolejno, XV wiek przyniósł rozwój nowych elementów sieci osadniczej i powstanie wsi takich, jak: Poleszyn-Orpelów i Ldzań. Do XVIII wieku włącznie uformowane zostały jeszcze następne cztery wsie – w kolejności chronologicznej: Poleszyn-Bolek, Mogilno, Róża oraz Wymysłów-Folwark (Adamek, Nowak 2000). Część z nich lokowana została na prawie niemieckim. Wsie te ukształtowane były zgodnie z rozpowszechnionym wówczas modelem administracyjno-kulturowym i gospodarczym. Napłynął on na ziemię polskie z zachodu Europy dzięki kontaktom politycznym i handlowym, przy jednoczesnym wsparciu osadników niemieckiego pochodzenia, uczestniczącym nierzadko w procesie lokacji, szczególnie w najstarszej fazie jej

implementacji. Analizując morfologię wymienionych punktów osadniczych, dostrzec można ponadto zależność między układami przestrzennymi a typem własności poszczególnych wsi. Mianowicie osady lokowane z inicjatywy krakowskiej kapituły katedralnej posiadały układy regularne, niwowo-łanowe, w tym jedno-drożne, zazwyczaj w postaci ulicówek (Dobroń, Mogilno) i owalnicowe (Ldzań). Wyjątkami pozostają tu ukształtowane najpóźniej: na surowym korzeniu (łac. *in cruda radice*) Róża – w formie wsi ulicowo-placowej oraz Wymysłów o typowym układzie folwarcznym¹. Pozostałe osady, stanowiące własność szlachecką, cechowały się nieregularnością. Wyjątkowym, a także jedynym przykładem pozostaje Poleszyn, który podlegając procesowi tzw. pączkowania na płaszczyźnie osadniczej – wskutek podziałów większej własności ziemskiej pomiędzy kolejnych dziedziców majątku – wytworzył autonomiczne osady przysiółkowe w postaci niewielkich wsi drogowych² (por. Burszta 1958; Szulc 1995).

Ostatni etap, stanowiący z całą pewnością *clou* przedstawianej problematyki badawczej, zawarty jest w ramach czasowych od schyłku XVIII do XX wieku. Tak skonkretyzowany zakres chronologiczny może jawić się jako najciekawszy, nie tylko z perspektywy wybranego na potrzeby realizacji artykułu obszaru badań, ale dla terenów wiejskich całej Polski. Przełomowym momentem, z punktu widzenia kształtowania struktur osadniczych o wielokulturowej genezie w rejonie Dobronia, był II rozbiór Polski w 1793 roku, kiedy to badany obszar został inkorporowany do państwa pruskiego, w ramach nowo utworzonej prowincji Prus Południowych. Był to jednocześnie początek wzmożonej akcji kolonizacyjnej osadników obcego pochodzenia (Wąsicki 1957). Uznać można, że jest to pierwsze stadium wprowadzania na szeroką skalę pierwiastka wielokulturowości w gminie Dobroń, gdzie w podanym czasie zasiedlona została wieś o rodowodzie olęderskim – Chechło, powstała kolonia fryderycjańska Markówka, a ponadto będąca ewenementem w aspekcie swojej genezy – osada Wymysłów, której protoplastami byli emigrujący wskutek Wielkiej Rewolucji przedstawiciele szlachty pochodzenia francuskiego. Jednocześnie nastąpiła wyraźna zmiana typów własności ziemskiej. Po III rozbiórze władze pruskie dokonały sekularyzacji wszystkich dóbr kościelnych, które od tej pory zostały upaństwowione, przez co stały się własnością rządową. Status osad wchodzących w skład majątków szlacheckich zmienił się *de facto* jedynie w sensie nomenklatury na prywatny. Kolejnym przejściem, odciskającym jednakże najmocniej swe piętno na zagospodarowaniu nie tylko poszczególnych wsi, ale układzie całej sieci osadniczej była II połowa

¹ *Karte von Südpreußen*, D. Gilly, Cron, Langner, 1793–1796, 1:50 000, ark. 65 [Tuszyn], Preussischer Kulturbesitz – Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 14431, fotokopia w IH PAN.

² *Topograficzeskaja Karta Carstwa Polskiego*, 1839–[1843], 1:126 000, Kol. II Sek.V [Sieradz], Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C542.

XIX wieku. Związane z uwłaszczeniem chłopów procesy komasacyjno-separacyjne, a także parcelacyjne skutkowały stopniową likwidacją dużych majątków ziemskich, regulacją zarówno siedlisk, jak i rozłogów wiejskich, a w konsekwencji nadaniem im nowych układów przestrzennych (Szulc 1995; Tkocz 1998). W tym duchu również w gminie Dobroń doszło do zagęszczenia sieci osadniczej o nowe elementy. Precyzyjniej rzecz ujmując, wykształciło się w tym czasie 15 nowych osad, głównie o charakterze kolonii powstałych w wyniku parcelacji addytywnej gruntów folwarcznych³, wyodrębnionych poprzez transformację pierwotnych struktur morfologicznych w układy wielorzędowe⁴ oraz nowo wykształconych w wyniku sprowadzania osadników obcego pochodzenia⁵. Wśród przykładów tego typu podać można: dawną wieś Hochweiler (dzisiejszą Markówkę) czy wspomniane już wcześniej Chechło i Wymysłów Francuski (ryc. 1).

Ryc. 1. Struktura osadnicza gminy Dobroń w granicach współczesnych na początku XX wieku

Źródło: opracowanie na podstawie K. Staniek (2015: 52).

³ Przytoczyć trzeba przede wszystkim kolonie: Wincentów, Zakrzewki, Gustawów, Gliny, Szczerki, Kossobudy i Wymysłów-Piaski.

⁴ Wśród układów wielorzędowych wymienić należy kolonie: Dobroń Duży i Dobroń Mały, Brogi, Zimne Wody, Mogilno Duże i Mogilno Małe, Chechło.

⁵ *Karte des Westlichen Rußlands*, 1915, 1:100 000, ark. D35 [Łask], Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN sygn. D.20853.

Przejdźmy teraz do omówienia genezy i morfologii wsi, stanowiących spuściznę mniejszości narodowych na badanym obszarze. Jak sygnalizowano uprzednio, są to osady powstałe w późnonowożytnym etapie formowania sieci osadniczej gminy Dobroń. Biorąc pod uwagę porządek chronologiczny rozwoju osadnictwa, jako pierwsza powstała wieś Chechło. Założona została w 1784 roku przez kanonika Jerzego Dobrzańskiego w dobrach krakowskiej kapituły katedralnej (Baruch 1930). Warto podkreślić, że obszar o podanej nazwie notowany był już wcześniej w aktach wizytacyjnych pabianickiego klucza majątkowego jako las i nowe role⁶. Nawiązując do etymologii nazwy analizowanej wsi, należy stwierdzić, że określenie „chechło” oznacza „mokrą łąkę” lub też „niskie mokradło”, co bezpośrednio koresponduje z zastanymi warunkami fizjograficznymi rozwoju osadnictwa (Fijałek 1952).

Analiza dokumentu założenia osady pozwala prześledzić zasady lokacji w aspekcie praw i obowiązków kolonistów, w tym zobowiązań finansowych, okresu zagospodarowania nadanych parceli ziemskich czy też innych zobowiązań wynikających ze służebnej relacji kolonistów wobec dworu w Pabianicach. Byli oni zobowiązani do budowy w ciągu 3 lat domów wzdłuż wytyczonej drogi. Użytkowali 8 lat zwolnienia od świadczeń feudalnych. Po tym okresie zobowiązani byli do płacenia czynszu w dniu św. Marcina w wysokości 76 zł polskich oraz uiszczania podymnego dwa razy do roku. Wobec właściciela wprowadzono zbiorową odpowiedzialność całej gromady, na czele której stał sołtys posiadający uprawnienia sędziowskie oraz przywileje gospodarcze (Kossmann 1942: aneks nr 9). Z dostępnych źródeł wiadomo, że od sekularyzacji aż do 1841 roku osada Chechło była częścią dóbr rządowych na obszarze gminy Brus⁷. W tym samym roku została odsprzedana członkowi Rady Stanu Królestwa Polskiego – Mateuszowi Lubowidzkiemu, posiadaczowi kilkudziesięciu wsi w tym rejonie. Znanym właścicielem badanego majątku wiejskiego od 1864 roku był ponadto Rudolf Kindler, pabianicki fabrykant niemieckiego pochodzenia (Baruch 1930; Adamek, Nowak 2000).

Powstała wieś spełnia kryteria zaklasyfikowania jej do tzw. osad olęderskich. Warto podkreślić jednak, że pierwsi mieszkańcy, stanowiący przez długi okres trzon społeczności lokalnej, byli imigrantami niemieckiego pochodzenia i wywodzili się głównie z wcześniej utworzonych osad na terenie zachodniej Wielkopolski. Wykazywali oni cechy wysokiej kultury agrarnej i dobrej znajomości

⁶ Księga wizyt dóbr Pabianice należących do uposażenia kapituły krakowskiej 1496–1540; Ulanowski B., 1921, *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 12, Kraków.

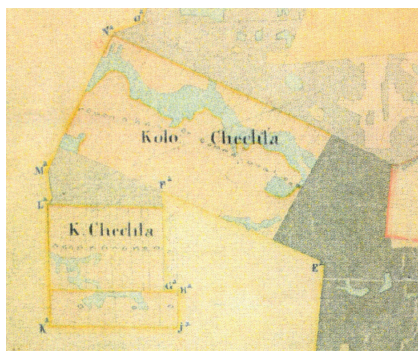
⁷ Gmina Brus (lub też Bruss) istniała jako osobna jednostka samorządu terytorialnego od 1542 do 1946 roku. Począwszy od 1906 roku rozpoczęty został proces powolnej inkorporacji w granice miasta Łodzi pojedynczych wsi z jej obrębu. Zniesienie statusu gminy dla tego obszaru nastąpiło w 1946 roku, w momencie utworzenia łódzkiej dzielnicy Brus (Koter 1980; Stępniewski, Szambelan 2009).

agrotechniki, sprzyjającej rozwojowi kolonii na trudnym do zagospodarowania obszarze (Goldberg 1957). Pomimo, że nazwa „oładry” wskazuje w pierwszej kolejności na powiązanie osadników z mennonitami Fryzji i Niderlandów, to jednak specyfiki osadnictwa tego typu doszukiwać należy się głównie nie w pochodzeniu etnicznym kolonistów, lecz w odmiennym prawie lokacyjnym oraz specyficznych sposobach gospodarowania. Osadnictwo oładerskie rozwijało się przede wszystkim na obszarach wymagających melioracji wód powierzchniowych oraz wyróżniających się dużym udziałem lasów o złych jakościowo, trudnych do uprawy glebach (Figlus 2014). Chechło lokowane zostało na terenie podmokłym i gęsto zalesionym, co wymusiło konieczność melioracji gruntu oraz karczunku w celu stopniowego powiększania areału rolnego przez poszczególnych osadników. Od otaczających wsi pańszczyźnianych wieś różniła się ponadto pod względem reguł prawno-ustrojowych, opartych na zobowiązaniach czynszowych i dziedzicznej własności gruntów. Czynniki prawne i przyrodnicze stanowiły zatem kluczowe determinanty rozwoju nowych wsi oraz stosowania nieznanych wcześniej typów układów ruralistycznych.

Nawiązując do dziedzictwa planistycznego, wskazać trzeba na specyfikę powstałego układu przestrzennego oraz wyjątkowe cechy fizjonomii zabudowy, predestynujące do uznania ich walorów za niepowtarzalne w gminie Dobroń. Utworzona pod koniec XVIII wieku wieś Chechło w fazie inicjalnej swego istnienia przyjęła formę rzędówki bagiennej (ryc. 1). Niemniej ważnym pozostaje fakt, iż osada ta nie powstała zupełnie na surowym korzeniu, ale wyodrębniła się w charakterystyczny układ ruralistyczny pod wpływem procesów reorganizacji i wykorzystania terenów zagospodarowanych ekstensywnie. Oś kompozycyjną zaplanowanego układu ruralistycznego stanowiła droga zorientowana w kierunku wschód – zachód. Po stronie północnej urządzono ciąg luźnej zabudowy. Budynki mieszkalne i gospodarcze pozostawały wobec siebie w pewnej dezintegracji, będąc rozrzuconymi na terenie poszczególnych siedlisk (zob. Szałygin 2008). Poszczególne zagrody obejmowały powierzchnię 6 prętów kwadratowych. Osobnej interpretacji wymaga również rozplanowanie rozłogów wiejskich. Każdy kolonista otrzymał łąn ziemi (ok. 16,7 ha) do zagospodarowania, obejmujący 30 mórg (o szerokości 30 prętów i długości 10 prętów). Poszczególne działki w formie szerokopasmowej usytuowane były równoległe do siebie, a poprzecznie do osi siedliskowej⁸. Jako że rozłogi stanowią element krajobrazu podlegający najsilniejszym przekształceniom, także w przypadku osady Chechło można mówić o relatywnie szybkiej ich transformacji w czasie, polegającej na sukcesywnym wzroście liczby nadziałów o nowo wykarczowane obszary sąsiadujące oraz wtórnych podziałach wewnętrznych. Pierwsze, uwzględnione na historycznych mapach topograficznych przemiany istniejącego układu przestrzennego Chechła

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, Plan dóbr pabianickich kapituły krakowskiej z 1840 roku, sygn. 276-9.

zidentyfikować można w II połowie XIX wieku. Wtedy to całość założenia ruralistycznego rozszerzona została o nową oś siedliskową, zlokalizowaną równolegle na północ od osady macierzystej. Kolonia Chechło w ewolucyjnej postaci morfologicznej tworzyła układ dwurzędowy (ryc. 2)⁹. Do chwili obecnej zachował się opisany schemat organizacji przestrzennej. Doszło jednak do zmian o charakterze addytywnym (ryc. 3). Pojawiła się wtórnie zabudowa po drugiej stronie pierwotnego siedliska, nastąpiła częściowa ekspansja zabudowy wzdłuż dawnych dróg polnych oraz rozłógów (Staniek 2015).

Ryc. 2. Chechło. Fragment planu z 1840 r.

Źródło: AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 276-9.

Ryc. 3. Chechło. Współczesny plan wsi

Źródło: opracowanie na podstawie Geoportalu Województwa Łódzkiego.

Osadą o nieco odmienniejszej charakterystyce, wynikającej ze specyfiki etnicznej kolonizacji, jest wieś Wymysłów Francuski. Rozpoczynając rozważania na temat analizowanej jednostki osadniczej, uwzględnić należy losy wcześniej założonego w tym miejscu folwarku Wymysłów, wchodzącego w skład klucza krakowskiej kapituły katedralnej. Lustracja dóbr kapitulnych z 1689 roku nie uwzględniała jeszcze jego istnienia, pojawił się natomiast w inwentarzu z 1737 roku i według opisu obejmował budynek mieszkalny i 4 obiekty gospodarcze oraz ogród¹⁰.

Geneza, interesującego ze względu na tematykę wielokulturowości, Wymysłowa Francuskiego sięga schyłku XVIII wieku. W konsekwencji zaborów, władze pruskie zajęły całość majątku krakowskiej kapituły, równocześnie rozpoczynając wspomnianą już wcześniej wzmożoną akcją kolonizacyjną. Osadnicy francuscy pojawili się jednak na obszarze obecnej gminy Dobroń nie przez przypadek.

⁹ *Topograficzeskaja Karta Carstwa Polskiego*, 1839–[1843], 1:126 000, Kol. II, Sek. V [Sieradz], Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C 542.

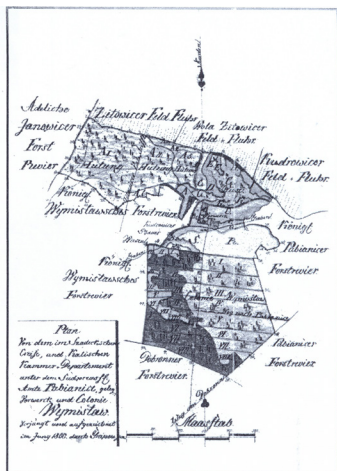
¹⁰ Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu, Lustracja dóbr pabiani-czych kapituły krakowskiej z 1689 roku; Archiwum Państwowe w Łodzi, Lustracja dóbr pabiani-czych kapituły krakowskiej z 1737 roku wraz z suplementem z 1743 roku.

Francję oraz Prusy wiązała w tych okolicznościach postać markiza Stanisława Jana de Boufflers – chrześniaka króla Stanisława Leszczyńskiego, ponadto członka Akademii Francuskiej oraz Berlińskiej, popularnego ówczesnie pisarza. Z uwagi na koneksje markiza z królem pruskim, otrzymał on w 1797 roku w wieczną dzierżawę grunty w Wymysłowie pod Pabianicami. Dodatkową motywacją dla szybkiej zmiany miejsca zamieszkania była dla de Boufflers'a wymuszona emigracja ze względu na trwającą właśnie we Francji krwawą rewolucję. Towarzyszami, a przez to założycielami kolonii wymysłowskiej było 8 szlachetnie urodzonych emigrantów w osobach kawalerów (fr. *chevalier*) i hrabiów: de Casteras, de Puissieux, de Plesse, de St. Angel, de Salis, de Vaussancourt, de Vassan i de Nattencourt. Sprowadzeni w 1797 roku otrzymali grunty pod zabudowę, tworząc tym samym autonomiczny punkt osadniczy. Markiz de Boufflers jako zasadzca uzyskał szereg przywilejów ekonomicznych i administracyjnych. Warto przy tej okazji dodać, że od 1797 roku cały klucz dobroński otrzymał prawem donacji francuski szambelan de Saint-Paterne, a rok później zakupiła go Maksymiliana de Saint Paul, żona pruskiego oficera francuskiego pochodzenia. W rękach rodziny Saint Paul majątek dobroński pozostawał do 1836 roku (zob. Adamek, Nowak 2000).

Momentem zwrotnym dla nowo powstałej kolonii wymysłowskiej stał się 1800 rok, kiedy to francuscy przybysze, po zakończeniu działań rewolucyjnych, powrócili do ojczyzny. Kolejnym właścicielem majątku Wymysłów Francuski stał się Ferdynand Oppelan-Bronikowski, prezes urzędu administracji Prus Południowych. W tym czasie źródła odnotowują także kompletną wymianę ludnościową. Posiadłości francuskich osadników nabyło wówczas 5 kolonistów niemieckich i 3 polskich (Adamek, Nowak 2000: 103). Kolejnymi właścicielami osady była rodzina szlachecka Kokeli, herbu „Prawdzie”, wywodząca się z Węgier. W przededniu I wojny światowej dobra wymysłowskie były posiadłością polskiej rodziny Chodakowskich.

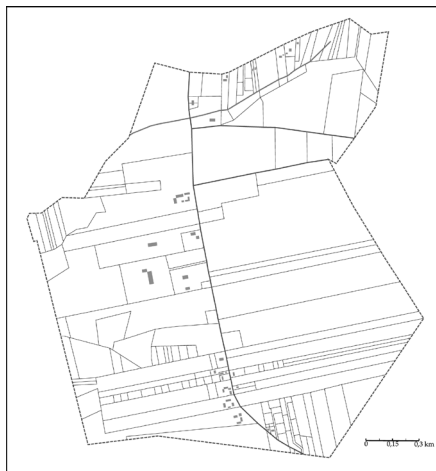
Dokonując rekonstrukcji morfologicznej Wymysłowa uwzględnić trzeba sukcesywne przemiany układu ruralistycznego. Dawny folwark Wymysłów położony był w północno-wschodniej części współcześnie istniejącej gminy Dobroń. Jego usytuowanie bez zaplecza osadniczego na polanie śródlądowej było czynnikiem determinującym izolację przestrzenną. Zabudowania folwarczne nie stanowiły elementu sprzężonego z siedliskiem wiejskim, ale tworzyły autonomiczny punkt osadniczy (por. Burszta 1958). Rozłogi wiejskie rozpościerały się po wschodniej stronie polany i tworzyły charakterystyczny układ blokowy. Wraz z rozwojem osadnictwa według niemieckich wzorców dostrzegalne są zmiany rozplanowania Wymysłowa. W wyniku parcelacji gruntów folwarcznych utworzona została niwa siedliskowa z wyraźnie zaznaczonymi 8 zagrodami, o kształcie regularnej rzędówki (ryc. 4). Każdy z osadników uzyskał w posiadanie po 125 mórg ziemi. Reorganizacji uległ także system rozłogów, które od tego momentu funkcjonowały

w układzie długopasmowym¹¹. Nowatorski schemat organizacji przestrzennej wsi dostosowany do nowych standardów zagospodarowania spowodował, że Wymysłów Francuski uniknął wszechobecnych regulacji XIX-wiecznych. Dało to swój wyraz w zachowaniu do dziś oryginalnego założenia kompozycyjnego części rdzeniowej wsi, będącego materialnym wyrazem wielokulturowej przeszłości tego miejsca. Północna część miejscowości uległa natomiast wydzieleniu w postaci poparcelacyjnego układu o nazwie Wymysłów Piaski (ryc. 5).

Ryc. 4. Wymysłów Francuski.
Plan wsi z 1868 roku

Źródło: APŁ, Zbiór kartograficzny, sygn. 1611.

Ryc. 5. Wymysłów Francuski. Współczesny plan wsi

Źródło: opracowanie na podstawie Geoportalu Województwa Łódzkiego.

Jedną z osad na obszarze współczesnej gminy Dobroń, posiadających najkrótszą metrykę historyczną, jest wieś Markówka. Jej genezy należy doszukiwać się na początku XIX wieku. Zaznaczyć trzeba przy tym, że jest to jedyny przykład osady założonej w ramach tzw. kolonizacji fryderycjańskiej w tym rejonie. Realizowana sukcesywnie od połowy XVIII wieku na peryferiach państwa pruskiego akcja osadnicza, której inicjatorem był król Fryderyk II, miała na celu nie tylko germanizację, zwłaszcza poprzez zasiedlanie ludnością niemieckojęzyczną terenów objętych zabarami, ale wiązała się także z przyspieszeniem zagospodarowania terenów słabo zaludnionych, wykazujących znamiona pustek osadniczych. Uregulowanie formalności dotyczących administracji, konkretnych wzorców utrzymania zabudowy, podziału własności ziemskiej, w końcu kazusów odnoszących się do wszelkich norm finansowych, przyczyniła się do pomyślnego prosperowania poszczególnych wsi (Zimmermann 1915; Heike 1979; Schiewe 2000).

¹¹ Archiwum Państwowe w Łodzi, Zbiór kartograficzny, Plan wsi Wymysłów Francuski z 1868 roku, sygn. 1611.

Precyzyjnie rzecz ujmując, powstanie Markówki sięga 1802 roku, kiedy sprowadzono na ten teren 12 imigrantów, głównie z obszarów prowincji reńskiej (Ball, Eyer, Haarlos, Haas, Jung, Moll, Rathfelder, Schaub, Schuler, Spielman) oraz Wirtembergii (Schule i Tabler). Wieś, pierwotnie nazwana Hochweiler, rozwinęła się na poparcelacyjnym fragmencie gruntów folwarku wymysłowskiego (Kossmann 1942). Niestety, w przypadku osady Hochweiler, przemianowanej w 1820 roku na Markówkę, zaniechania w wywiązywaniu się z ustalonych u progu procesu kolonizacji zobowiązań przez władze pruskie, doprowadziły mimowolnie do powolnie postępującej stagnacji osady oraz regresu społeczno-gospodarczego (Woźniak 1992, 2013). Ze szczątkowych przekazów źródłowych wiadomo, że w 1803 roku sołtys prosił władze w Berlinie o pomoc z uwagi na klęskę głodu panującą wśród mieszkańców wsi. W warunkach braku wyraźnej reakcji, znaczna część rodzin powróciła w rejony macierzyste, a ich miejsce zajmowała stopniowo polska ludność włościańska (Adamek, Nowak 2000).

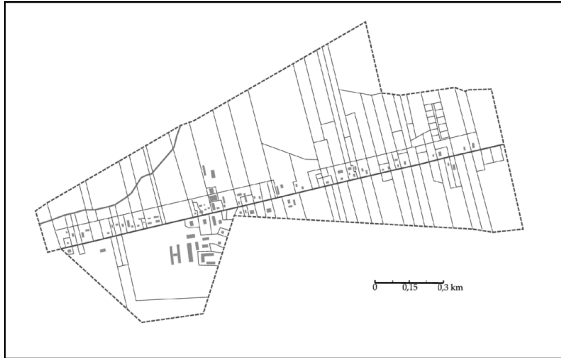
Przeprowadzona analiza układu przestrzennego wykazuje jednoznacznie rozwój badanej osady w formie typowej rzędówki. Warto zaznaczyć, iż Markówka założona została w północnej części obecnej gminy Dobroń, na obszarze wówczas słabo zagospodarowanym (Figlus 2013; Staniek 2015). Oś kompozycyjną wsi stanowiła droga zorientowana na osi północny wschód–południowy zachód. Działki siedliskowe usytuowane były jednostronnie, po północnej części drogi. Nadziały gruntowe przebiegały jednokierunkowo, prostopadle do drogi w kierunku niewielkiego ciekłu o nazwie Palusznica i miały postać zarówno wąskich i szerokich pasm własnościowych (ryc. 6)¹². Rozmierzono początkowo 12 hub ziemi, a zatem każdy osadnik uzyskał grunt odpowiadający dawnej mierze jednego łana chełmińskiego (ok. 16,7 ha). Po II wojnie światowej, w wyniku zmian politycznych, większość osadników opuściła swe gospodarstwa. W południowej części wsi utworzono zaś Państwowe Gospodarstwo Rolne. Jego pozostałości uwidocznione są w zachowanej do tej pory fizjonomii budynków, nawiązującej do wielkopłytowych obiektów wielorodzinnych (por. Wójcik 2013). Mimo ekspansji dysharmonijnych form zabudowy i wtórnych podziałów katastralnych, podobnie jak w przypadku Chechła czy Wymysłowa, pozostałości pierwotnej koncepcji ruralistycznej Markówki dostrzegalne są we współczesnym krajobrazie kulturowym i stanowią doskonale ogniwo między formami rozplanowania fryderycjańskiego osadnictwa a obecnym zagospodarowaniem wsi (ryc. 7).

¹² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, Plan wsi Markówka z połowy XIX wieku, sygn. 232-3.

Ryc. 6. Markówka. Fragment planu z poł. XIX wieku

Źródło: AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 232-3.

Ryc. 7. Markówka. Współczesny plan wsi

Źródło: opracowanie na podstawie Geoportalu Województwa Łódzkiego.

7.3. Wybrane ślady wielokulturowego dziedzictwa materialnego w krajobrazie wsi

Współczesny krajobraz kulturowy badanej gminy, mimo niewielkiego zasięgu przestrzennego, obfituje w liczne ślady wielokulturowej przeszłości. W wyniku przeprowadzonej kwerendy materiałów źródłowych oraz własnej inwentaryzacji terenowej, zidentyfikowano wybrane zabudowania, zwłaszcza o specyfice: sakralnej i sepulkralnej, dworsko-folwarcznej czy też oświatowej, których obecność jest bez wątpienia pokłosiem funkcjonowania mniejszości narodowych i religijnych na terenie obecnej gminy Dobroń.

Ludność zamieszkująca obszar gminy Dobroń miała charakter heterogeniczny pod względem narodowościowym i wyznaniowym. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim okresu od schyłku XVIII wieku do zakończenia II wojny światowej. Pierwsze dane na temat struktury społecznej pochodzą z końca XIX wieku. W ówczesnej gminie Wymysłów 79,4% populacji stanowili Polacy, kolejną grupę stanowili protestanci (19,9%) oraz mieszkańcy wyznania mojżeszowego (0,6%). Zróżnicowany charakter wykazywały w głównej mierze analizowane wcześniej wsie: Chechło, Wymysłów i Markówka¹³. Według danych pochodzących ze spisu powszechnego z 1921 roku obszar całej gminy zamieszkiwało 11,5% ewangelików. Jednak w wymienionych osadach udział ten był odpowiednio wyższy i sięgał nawet 95% (w Markówce), z czego znaczną część stanowili etnicznie

¹³ Alfavitnyj spisok naselennyh mest Pietrovkovskoj Gubernii, sostavliennyj v 1899–1900 godach, Petrokov 1900.

Niemcy (tab. 1)¹⁴. Tak duży udział tych społeczności musiał odzwierciedlać się nie tylko w sferze krajobrazowej, lecz również pojedynczych elementach dziedzictwa materialnego, które zachowały się do dziś i są świadectwem wielokulturowości badanego obszaru.

Tabela 1. Struktura narodowościowa i wyznaniowa wsi: Chechło, Wymysłów Francuski i Markówka w świetle Spisu Powszechnego z 1921 roku

Nazwa wsi	Grupa narodowościowa		Grupa wyznaniowa	
	Polacy	Niemcy	Katolicy	Ewangelicy
Chechło	697	59	656	100
Wymysłów Francuski	156	–	94	62
Wymysłów Piaski	136	71	75	132
Markówka	96	126	11	211

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 roku i innych źródeł urzędowych, t. 2, Województwo łódzkie, GUS, Warszawa 1925.

Nieodłącznym elementem towarzyszącym obecności różnych grup wyznaniowych pozostają relikty ich funkcjonowania w postaci architektury sakralnej bądź sepulkralnej, w zależności od stopnia zintegrowania napływowych społeczności z ludnością autochtoniczną. Pozostałości obiektów zróżnicowanych pod względem wyznaniowym wynikają także z prowadzonych na tym terenie działań wojennych. W granicach badanej jednostki terytorialnej według wskazań Gminnej Ewidencji Zabytków usytuowanych jest 6 obiektów tego typu¹⁵. Nadmienić trzeba, że w przestrzeni gminy utrwalone zostały ślady 3 nekropoli związanych z osadnictwem kolonistów niemieckiego pochodzenia lub będących konsekwencją działań zbrojnych. Pierwszą z nich, której geneza sięga II połowy XIX wieku jest cmentarz protestancki w Wymysłowie-Piaski (Karta GEZ nr 212/1820). Jego położenie w wyraźnej izolacji od terenów siedliskowych, przy dukcie pieszym sprawia, że w znacznej mierze uległ zapomnieniu przez okolicznych mieszkańców. Trudno odnaleźć w źródłach pisanych jakiegokolwiek informacje na temat dokładnej daty jego założenia. Przybliżony moment rozpoczęcia pochówku, głównie

¹⁴ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 roku i innych źródeł urzędowych, t. 2, Województwo łódzkie, GUS, Warszawa 1925.

¹⁵ Oprócz podjętej w dalszych rozważaniach genezy obiektów związanych z funkcjonowaniem ludności wyznania protestanckiego, podać należy: kościół parafialny pw. św. Wojciecha, plebanię oraz dom parafialny, a także parafialny cmentarz rzymskokatolicki w Dobroniu.

osadników pochodzenia niemieckiego z pobliskiego Wymysłowa oraz Markówki, podać można jedynie dzięki analizie inskrypcji nagrobnych. Co ciekawe, wśród 6 zachowanych tablic nagrobnych odnaleźć tu można miejsce pochówku członków rodziny Kokelich – jednych z posiadaczy majątku wymysłowskiego (w tym Stanisława zm. 1895 r., Augusta zm. 1884 r., Joanny zm. 1875 r. i Władysława zm. 1900 r.) oraz rodziny Albrechtów (w tym Friedricha zm. 1895 r., Geharde zm. 1900 r., Berthy zm. 1915 r.) (Ziarnik 1992). Co ważne, w chwili obecnej wspomniany cmentarz pozostaje w stanie trwałej ruiny, traktowany z jawną niechęcią przez wielu mieszkańców wsi doświadczonych złymi przeżyciami z okresu II wojny światowej. Obecnie teren nekropolii pozostaje nieogrodzony. Zauważyć można natomiast pozostałości dawnego obmurowania w postaci trzech betonowych słupów. Mogiły rozmieszczone zostały stosunkowo zwarcie, w trzech rzędach, w centralnej części nekropolii. Nagrobki zachowały się w formie poziomej, jednakże są pozapadane oraz porośnięte mchem. Wskutek zaniedbań zatarciu ulegają także inskrypcje na płytach (fot. 1).

Kolejnym z zachowanych obiektów grzebalnych usytuowanym obecnie na obszarze wsi Wymysłów Piaski jest cmentarz wojenny żołnierzy armii niemieckiej i rosyjskiej poległych w I wojnie światowej (Karta GEZ nr 213/1820). Jego historia wiąże się z tragicznymi wydarzeniami jednej z najkrwawszych potyczek zbrojnych frontu wschodniego – bitwą o Łódź, rozegraną w 1914 roku. Pochowano w tym miejscu 654 żołnierzy armii niemieckiej generała Augusta von Mackensena oraz 71 żołnierzy armii rosyjskiej generała Pawła Plehwego (Zgórniak 1987). Cmentarz zlokalizowano na polanie leśnej, w relatywnie dużej odległości od duktów pieszych. Całość założenia cmentarnego składa się z ponad 110 nagrobków oraz obelisku skonstruowanego w czterobocznej formie słupowej, który wieńczy symbol najwyższego niemieckiego odznaczenia wojskowego – Krzyża Żelaznego. Cmentarz otoczony został wałem z piasku. Do części centralnej prowadzą trzy wejścia – od strony północnej, południowej oraz zachodniej. W dwóch z trzech wejść zachowały się żeliwne furtki oraz szczątki ceglanych obmurowań. Pomimo podjętych prób odrestaurowania omawianego obiektu, teren nekropolii pozostaje nadal zaniedbany i ulega dalszej degradacji (fot. 2).

Następną z nekropolii, stanowiących komponent krajobrazu kulturowego badanej gminy, jest obiekt dwuczęściowy zlokalizowany w Chechle, składający się z cmentarza ewangelicko-augsburskiego oraz cmentarza wojennego z okresu II wojny światowej (Bijak 2008). Jego starsza część sięga co najmniej 1906 roku, wedle najstarszych inskrypcji zachowanych nagrobków. Cmentarz uległ powiększeniu dopiero po wybuchu I wojny światowej, kiedy to na tym terenie pochowano nieliczną grupę żołnierzy rosyjskich. W tej formie obiekt zachował się do 1945 roku, by ponownie ulec powiększeniu. W nowszej części cmentarza zlokalizowane są bowiem 3 mogiły zbiorowe (Karta GEZ nr 209/1820). Pierwsza z nich, stanowiąca element dominujący, to grób 33 polskich żołnierzy 72. Pułku

Fot. 1. Cmentarz ewangelicki
w Wymysłowie

fot. K. Staniek

Fot. 2. Cmentarz wojenny
w Wymysłowie-Piaski

fot. K. Staniek

Piechoty im. Dionizego Czachowskiego, prowadzących tutaj walki w obronie Pabianic przeciw przeważającym siłom 8. Armii gen. Blaskowitza w dniu 7 września 1939 roku. Jest to prosty pomnik, składający się z 4 płyt granitowych pionowych, na których wykute zostały nazwiska żołnierzy oraz granitowy krzyż. Kolejne dwie historyczne mogiły to: grób 16 Polaków rozstrzelanych w dniach 7 i 8 września 1939 roku, zaznaczony poprzez ustawienie w jego miejscu białego krzyża oraz grób żołnierzy radzieckich poległych podczas wyzwolenia Chechła w 1945 roku. Analiza stanu zachowania badanego obiektu integralnie wiąże się z jego usytuowaniem. Obszar cmentarza pozostaje ogrodzony siatką, jednak zauważalny jest brak istniejącej tu wcześniej bramy wejściowej. Niewątpliwie warunkiem sprzyjającym dobrej opiece nad nekropolią pozostaje sąsiedztwo Szkoły Podstawowej w Chechle, której uczniowie sprawują pieczę nad terenem cmentarza (fot. 3 i 4).

Fot. 3. Cmentarz ewangelicki
w Chechle

fot. K. Staniek

Fot. 4. Grób polskich żołnierzy z 72. Pułku
Piechoty im. Dionizego Czachowskiego w Chechle

fot. K. Staniek

Cechy wyjątkowości z punktu widzenia zjawiska wielokulturowości na obszarze gminy Dobroń wykazują również z całą pewnością pojedyncze obiekty o charakterze mieszkalnym oraz oświatowym. Nieodłącznym elementem przestrzeni wiejskiej są również relikty dworów, często sprzężone z dawnymi założeniami parkowymi. Materialne ich pozostałości stanowią jeden z najbardziej interesujących komponentów układów ruralistycznych w Polsce. Powracając na grunt miejscowej sieci osadniczej, wykazać można istnienie jedynie dwóch obiektów podworskich, z czego jeden ze względu na swą genezę podlega szerszej analizie na potrzeby niniejszego artykułu. Jest nim dwór zlokalizowany na terenie Poleszyna (Karta GEZ nr 137/1820, 138/1820, 139/1820). Aby dokonać jego wielokulturowej reinterpretacji, cofnąć się trzeba do czasów istnienia na obszarze wsi folwarku. W wyniku wielu zaniedbań majątek doprowadzono do ruiny, po czym odsprzedano go w 1875 roku Karolowi Enderowi – pabianickiemu przemysłowcowi pochodzącemu z Saksonii, znanemu współwłaścicielowi fabryki włókienniczej oraz Spółki Akcyjnej Pabianickich Fabryk WYROBÓW Bawełnianych o nazwie „Krusche i Ender”. Posiadłość dworska w swej obecnej fizjonomii sięga 1880 roku, kiedy to wzniesiona została jako rezydencja letnia dla nowych właścicieli. Funkcję swą pełniła niezmiennie aż do I wojny światowej, kiedy to przekształcono ją w magazyn broni, co paradoksalnie uchroniło ją przed większymi zniszczeniami lub całkowitą dewastacją. Niestety, zwłaszcza podczas działań obu wojen światowych, niemalże wszystkie zabudowania folwarczne uległy kompletnemu zniszczeniu. Po 1945 roku dwór wraz z towarzyszącym mu parkiem wszedł w posiadanie prywatne. Dwór należący niegdyś do rodziny Enderów reprezentuje wysokie walory architektoniczne, nawiązujące do stylu klasycystycznego. Skonstruowany na planie prostokąta budynek wykonany został metodą zrębową. Detalami podnoszącymi przekaz artystyczny są: od strony frontowej portyk wraz z dwiema modrzewiowymi kolumnami, w części tylnej natomiast rozpoznawalna dobudówka pełniąca funkcję użytkową ganka. Również wspomniany park przydworski docelowo składa się z dwóch elementów – frontowego, który wraz z aleją reprezentacyjną oraz gazonem tworzy charakterystyczny dziedziniec honorowy (fr. *cour d'honneur*) oraz wewnętrznego, zaprojektowanego w stylu ogrodu angielskiego (Piaścik 1976; Zabłocka-Kos 2012). Stan zachowania zespołu dworsko-parkowego pozostaje bardzo dobry. Cały teren zabytkowego założenia jest zadbane oraz pielęgnowany (fot. 5).

W kontekście analizy śladów wielokulturowej przeszłości gminy Dobroń nie sposób pominąć budynku szkoły ewangelickiej w Markówce. W latach 1850–1860 wybudowano drewniany budynek, który spełniał również rolę domu modlitwy. W 1906 roku powstał nowy budynek murowany, który oprócz funkcji edukacyjnej, służył czasowo jako kantorat (Adamek, Nowak 2000: 140). Lokalizacja szkoły nie była przypadkowa, biorąc pod uwagę lokalne potrzeby wynikające z konieczności kształcenia młodzieży protestanckiej. Uczęszczali do niej bowiem

Fot. 5. Dwór rodziny Enderów
w Poleszynie

fot. K. Staniek

uczniowie pochodzący także z pobliskiego Wymysłowa oraz Wincentowa. Placówka oświatowa w każdą niedzielę pełniła rolę sali nabożeństw, co było naturalną konsekwencją braku zaplecza sakralnego dla mieszkańców gminy deklarujących wyznanie ewangelickie. Zorganizowana oraz opłacana ze środków własnych szkoła, funkcjonowała znakomicie do 1935 roku. Momentem zwrotnym była sprzedaż budynku pełniącego funkcje oświatowe administracji gminnej. Nieodwracalne skutki w postaci zniszczeń poczynione zostały w trakcie II wojny światowej. Obecnie obiekt byłej szkoły popada w zapomnienie i ulega bezpowrotnej destrukcji.

7.4. Konkluzje

Reasumując dotychczasowe rozważania, stwierdzić należy, że obszar gminy Dobroń cechuje się ponadprzeciętną koncentracją śladów wielokulturowości – zarówno w kontekście zagospodarowania przestrzennego, jak i indywidualnych obiektów o walorach zabytkowych. W wyniku przeprowadzonych badań zrekonstruowano genezę struktur osadniczych oraz przebieg rozwoju morfologicznego wsi będących relikdami funkcjonowania w tym miejscu społeczności pochodzenia pruskiego oraz francuskiego od końca XVIII do połowy XX wieku. Wykazano ich niebagatelny wpływ na kształtowanie sieci osadniczej badanej gminy poprzez zakładanie nowych wsi w postaci regularnych układów ruralistycznych na terenach wcześniej niezagospodarowanych lub zaniedbanych. Utworzono w tym czasie osadę olęderską Chechło, fryderycjańską kolonię Hochweiler (Markówkę) oraz wieś Wymysłów, założoną początkowo przez kolonistów francuskich, a następnie zasiedloną głównie przez mieszkańców niemieckiego pochodzenia. W rozplanowaniu nowych osad czynszowych zastosowano nowatorską wówczas formę rzędówek z pasmowym, indywidualnym układem rozłogów, które z uwzględnieniem transformacji addytywnej, zachowały się do czasów współczesnych. Długotrwała obecność przedstawicieli różnych grup narodowościowych (w tym niemieckiego i francuskiego pochodzenia) oraz religijnych (głównie protestantów) odcisnęła

swoje piętno w postaci licznych obiektów dziedzictwa wielokulturowego. Doskonałym przykładem pozostają cmentarze ewangelickie (na pograniczu Wymysłowa i Markówki oraz w Chechle), a także placówki oświatowe i domy modlitwy (w Markówce). Obiekty te choć są nadal obecne w krajobrazie kulturowym gminy, zachowały się w jedynie reliktowej postaci i ulegają sukcesywnej destrukcji. Co istotne, mimo formalnej ochrony konserwatorskiej, nie są objęte żadnym programem rewitalizacyjnym. Tymczasem unikatowe ślady wielokulturowości na badanym obszarze stanowią ogromny, lecz wciąż niewykorzystany potencjał, który wymaga dalszych pogłębionych badań i aktywności na rzecz optymalnego zagospodarowania oraz promocji ukierunkowanej na rozwój w wymiarze lokalnym.

Literatura

Źródła

- Alfavitnyj spisok naselennyh mest Pietrovkovskoj Gubernii, sostavliennyj w 1899–1900 godach, Petrokov 1900.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, Plan dóbr pabianickich kapituły krakowskiej z 1840 roku, sygn. 276-9; Plan wsi Markówka z połowy XIX wieku, sygn. 232-3.
- Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu, Lustracja dóbr pabianickich kapituły krakowskiej z 1689 roku.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, Lustracja dóbr pabianickich kapituły krakowskiej z 1737 roku wraz z suplementum z 1743 roku.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, Zbiór kartograficzny, Plan wsi Wymysłów Francuski z 1868 roku, sygn. 1611.
- Karte des Westlichen Rußlands*, 1915, 1:100 000, ark. D35 [Łask], Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. D.20853.
- Karte von Südpreußen*, D. Gilly, Cron, Langner, 1793–1796, 1:50 000, ark. 65 [Tuszyn], Preussischer Kulturbesitz – Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 14431, fotokopia w IH PAN.
- Księga wizyt dóbr Pabianice należących do uposażenia kapituły krakowskiej 1496–1540, wyd. Ulanowski B., 1921, *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 12, Kraków.
- Narodowy Instytut Dziedzictwa, Oddział w Łodzi, Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP), ark. 69/49, 70/49, 69/50, 70/50.
- Narodowy Instytut Dziedzictwa, Oddział w Łodzi, Karty Gminnej Ewidencji Zabytków (GEZ), nr 137/1820, 138/1820, 139/1820, 209/1820, 212/1820, 213/1820.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 roku i innych źródeł urzędowych, t. 2, Województwo łódzkie, GUS, Warszawa 1925.
- Topograficeskaja Karta Carstwa Polskiego*, 1839–[1843], 1:126 000, Kol. II, Sek. V [Sieradz], Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C 542.

Piśmiennictwo

- Adamek R., Nowak T., 2000, *Zarys dziejów Dobronia i okolicznych miejscowości do 1939 roku (wchodzących w skład obecnej gminy Dobroń)*, Łask–Dobroń.
- Baruch M., 1930, *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne. Studia i szkice historyczne z dziejów dawnej włości kapituły krakowskiej w Sieradzkim i Łęczyckim*, Pabianice.
- Bijak B., 2008, *Wiejskie cmentarze ewangelickie w krajobrazie kulturowym województwa łódzkiego*, „Zeszyty Wiejskie”, 13: 233–241.
- Burszta J., 1958, *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej. O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowań wsi*, Wrocław.
- Czerny A. (red.), 2015, *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*, Lublin.
- Dobrowolska M., 1953, *Przedmiot i metodyka geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny”, 25 (1): 57–71.
- Figlus T., 2012, *Wybrane aspekty zastosowania wielkoskalowych źródeł kartograficznych w badaniach morfogenetycznych wsi*, [w:] Konopska B. i in. (red.), *Dawne mapy jako źródła historyczne*, Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego, 3, Warszawa: 91–103.
- Figlus T., 2013, *Morfogeneza wsi na obszarze Polski Środkowej*, rozprawa doktorska napisana w Katedrze Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych UŁ, promotor: M. Kulesza, Łódź.
- Figlus T., 2014, *Wsie ołęderskie w Polsce Środkowej. Uwagi na temat zróżnicowania morfogenetycznego na tle rozwoju osadnictwa*, „Rocznik Łódzki”, 62: 143–159.
- Fijałek J., 1952, *Pabianice i włość pabianicka w drugiej połowie XVII i XVIII wieku*, Łódź.
- Golachowski S., Kostrubiec B., Zagożdżon A., 1974, *Metody badań geograficzno-osadniczych*, Warszawa.
- Goldberg J., 1957, *Osadnictwo ołęderskie w dawnym województwie łęczyckim i sieradzkim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Seria I, Nauki Humanistyczno-Społeczne, 5: 67–110.
- Heike O., 1979, *150 Jahre Schwabensiedlungen in Polen 1795–1945*, Leverkusen.
- Kossmann E.O., 1942, *Die Anfänge des Deutschtums im Litzmannstädter Raum, Hauländer und Schwabensiedlung im östlichen Wartheland*, Leipzig.
- Koter M., 1980, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta*, [w:] Rosin R. (red.), *Łódź. Dzieje miasta*, Łódź: 148–191.
- Koter M., Kulesza M., Puś W., Pytlas S., 2005, *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Łódź.
- Kulesza M., 2010, *To co po nich pozostało, czyli ślady materialnego dziedzictwa wspólnot wyznaniowych we współczesnym krajobrazie kulturowym Łodzi*, [w:] Kulesza M., Łapa M., Walicki J. (red.), *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, Łódź: 241–326.
- Myga-Piątek U., 2005, *Historia, metody i źródła badań krajobrazu kulturowego*, „Problemy Ekologii Krajobrazu”, 17: 71–77.
- Persowski F., 1964, *Uwagi o metodach i zakresie badań osadniczych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 12 (2): 221–234.
- Piaścik F., 1976, *Regionalna architektura budynków wiejskich*, Warszawa.

- Schiewe M., 2000, *Die südpreußischen Kolonien 1802–1806*, „Altpreußische Geschlechterkunde”, Band 30: 293–360.
- Staniek K., 2015, *Rozwój i formy osadnictwa wiejskiego oraz dziedzictwo kulturowe gminy Dobroń*, praca magisterska napisana w Katedrze Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych UŁ, promotor: T. Figlus, Łódź.
- Stępniewski M., Szambelan Z., 2009, *Rozwój terytorialny Łodzi w świetle dokumentów i źródeł kartograficznych*, „Rocznik Łódzki”, 56: 37–50.
- Szałygin J., 2008, *Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego na ziemi łęczyckiej*, Warszawa.
- Szmytkie R., 2014, *Metody analizy morfologii i fizjonomii jednostek osadniczych*, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego, 35, Wrocław.
- Szulc H., 1995, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, „Prace Geograficzne”, 163, Wrocław.
- Tkocz J., 1998, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, „Prace Naukowe UŚ”, 1734, Katowice.
- Wąsicki J., 1957, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe (1793–1806)*, Wrocław.
- Woźniak K., 1992, *Wiejskie zaplecze Pabianic w I połowie XX wieku*, „Pabianiciana”, 1: 67–73.
- Woźniak K.P., 2013, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 roku. Proces i jego interpretacje*, Łódź.
- Wójcik M., 2013, *Przemiany społeczno-przestrzenne osiedli wiejskich. Studium przypadku Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego*, Łódź.
- Zabłocka-Kos A., 2012, *Słownik terminów architektonicznych i urbanistycznych*, Wrocław.
- Zajązkowski S., 1961, *Opole chropkie. Przyczynek do genezy dawnych dóbr pabianickich kapituły krakowskiej*, „Rocznik Łódzki”, 5: 131–154.
- Zajązkowski S.M., 1995, *Lokacje wsi na prawie niemieckim w dobrach pabianickich kapituły krakowskiej*, „Pabianiciana”, 3: 27–43.
- Zgórniak M., 1987, *Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*, Kraków.
- Ziarnik J., 1992, *Cmentarz w Wymysłowie*, „Na sieradzkich szlakach”, 4.
- Zimmermann K., 1915, *Fryderyk Wielki i jego kolonizacja na ziemiach polskich*, t. 1–2, Poznań.

Historia artykułu

Data wpływu: 26 kwietnia 2017

Data akceptacji: 4 sierpnia 2017